

İLK DİVAN BAĞLAYAN ŞAİRİMİZ VƏ ƏRƏB LEKSİK VAHİDLƏRİ

Salman SULEYMANOV

Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsinin dekani, Bakı, Azərbaycan

ÖZET

Makalede, Türk lehçeleri edebiyatı tarihinde bir ilk Divan yaratan şairimiz Gazi Burhaneddin'in (1344-1398) eserlerinde yer alan Arapça sözcük birimlerin araştırılıyor. Bu sözlük birimlerin Türk lehçeleri edebiyatında ilk kez Gazi Burhaneddin'in eserlerinde geniş ölçüde yansıdığı belirtilmektedir. Böylece Gazi Burhaneddin bu sözlük birimleri kullanarak kendi dilinin eruzaya uyumluluğunu sağlamaya çalışmıştır. Genel olarak, makalede eruzla Azerbaycan dili arasındaki karşılıklı ilişkiler araştırmaya çıkarılır. Gazi Burhaneddin anadilimizde "Divan" yazan ilk şairdir. Azerbaycan edebiyat tarihinin üçüncü cildinde Gazi Burhaneddin (1344-1398) makalesi şu cümlelerle başlar: "XIII-XIV yüzyıllarda Azerbaycan edebiyatı yeni bir gelişme aşamasına giriyor. Dönemin en önemli olayı anadilli şiirin ortaya çıkmasıdır. Yüzyıllar boyunca tarihi-sosyo-politik nedenler yüzünden bazı Yakın ve Ortadoğu ülkeleri edebiyatında olduğu gibi yazılı Azerbaycan edebiyatında da Arapça (VII-X yüzyıllar) ve Farsça (XI-XII yüzyıllar) yüksek mevkide idi. Tanınmış edebiyat teorisyeni ve eleştirmeni Hatib Tebrizi eserlerini Arapça, dünyaca ünlü Hagani, Nizami Farsça yazmıştır... XIV asırda şiir bayrağını öz dilinde göylere kaldıran, Azerbaycan dilinde yüzlerle eserler yaratan şairlerden biri de Gazi Burhaneddin'dir"(1, 194-195). Kaynaklardan belli oluyor ki, Gazi Burhaneddin zamanının tanınmış bir neslinden olmuş, dönemine göre mükemmel bir eğitim almış ve uzun süre Arap ülkelerinde yaşamıştır. Bu nedenle de o, Arapçayı çok iyi bilmiştir. Yine de edebiyat tarihine göre, "o... bir elinde kılıç tutuyorsa diğer elinde de kalem tutmuş, "Tərcihit-tozih" (açıklamaların üstünlüğü), "İksirus-seadet fi esraril-ibadet" (Mutluluğun cevheri ibadetin sırlarındadır) gibi. Arapça bilimsel eserler yazmış ve gönüllere dokunan nadide ezgiler yaratmıştır... (1, 196-197)" "Kaynaklar şairin Arapça ve Farsça şiirleri olduğunu belirtse de meşhur "Divan"ı Azerbaycan dilindedir(1, 197).

Açar sözlər: Qazi Bürhanəddin, ərəb sözləri, ərəz, türk ruhu, özünəməxsus üslub, klassik ədəbiyyat

ABSTRACT

In the article, the Arabic word units in the works of our poet Gazi Burhaneddin (1344-1398), who created the first Divan in the history of Turkish dialects literature are investigated. It is stated that these dictionary units are widely reflected in the works of Gazi Burhaneddin for the first time in the literature of Turkish dialects. Thus, Gazi Burhaneddin tried to ensure the eruz compatibility of his own language by using these dictionary units. Generally, the interrelationships between eruz and the Azerbaijani language are explored in the article. Gazi Burhaneddin is the first poet to write "Divan" in our mother tongue. In the third volume of the history of literature of Azerbaijan the article of Gazi Burhaneddin (1344-1398) begins with the following sentences: "Azerbaijani literature in the XIII-XIV centuries is entering a new stage of development. The most important event of the period is the emergence of mother tongue poetry. For centuries due to historical-socio-political reasons, Arabic (VII-X centuries) and Persian (XI-XII centuries) were in high positions in the literature of written Azerbaijan, as well as in the literature of some Near and Middle Eastern countries. The well-known literary theorist and critic Hatib Tabrizi wrote his works in Arabic, the world-famous Hagani, Nizami wrote in Persian... Raising the flag of poetry in its own language in the XIV century, Gazi Burhaneddin is one of the poets who created hundreds of works in the Azerbaijani language. It is clear from the sources that Gazi Burhaneddin was a well-known generation of his time, received an excellent education and he lived in Arab countries for a long time. Therefore, he knew Arabic very well. Yet according to literary history, "he... if he's holding a sword in one hand, he held a pen in his other hand, "Tercihit-tozih" (predominance of explanations), "İksirus-seadet fi esraril-ibadet" (The gem of happiness is in the secrets of worship) as. He wrote scientific works in Arabic and he has created precious melodies that touch the hearts..." "Although the sources indicate that the poet has poems in Arabic and Persian, its famous "Divan" is in the Azerbaijani language.

Keywords: *Gazi Burhaneddin, Arabic words, eruz, Turkish spirit, unique style, classical literature*

Giriş

Bəli, Qazi Bürhanəddin, həqiqətən də, ana dilimizdə “Divan” bağlayan ilk şairimizdir. Lakin elə bu divanda ərəb kəlmələrinin sayı kifayət qədərdir. Doğrudur, dünyada saf, ancaq öz sözlərindən ibarət dil olmadığı fikrini qəbul etsək, onda bu tezis bizə o qədər də qəribə görünməz. Amma o da var ki, dilimizdə olan, xüsusulə, dilimizin ilkin təşəkkül dövründə dilimizdə işlənən ərəb kəlmələri də adi leksik vahidlər olmayıb, dili funksional baxımdan idarə edən, onda müəyyən iz buraxan kəlmələr olmuşlar. Ümumiyyətlə, bu kəlmələr dilimizə niyə gəlib? Başqa sözlə desək, bu sözlərin dilimizdə işlənməsi hansı zərurətdən doğub?

Tədqiqatçılar dildə əcnəbi kəlmələrin işlənməsini adətən iki amillə bağlayırlar: 1. Dövrün ictimai-siyasi-ədəbi təsiri, 2. Bu amillərdən doğan, dildə olan milli sözlərin arxaikləşməsi prosesi ilə. Yəni dilə dövrün ictimai-siyasi-ədəbi təsiri ilə gələn söz, adətən mənə baxımından daha çevik və bir qədər də universal olduğundan, dildəki milli sözləri əvəz etmək qabiliyyətinə malik olur. Bu baxımdan, təbii ki, Azərbaycan dili də istisna deyildir. Və bu proses, aydındır ki, Qazi Bürhanəddinin dövründə də belə olmuşdur. Eyni zamanda, o da aydındır ki, bu proses təkcə şifahi dilə deyil, həmçinin yazılı dilə də aiddir. Yazılı dildə isə bu proses hər bir şairin zövqü, savadı və s. ilə müşayiət olunmuşdur ki, nəticədə bu kəlmələr hər bir şairin yaradıcılığında özünəməxsus xarakter daşıyır. Bu baxımdan, Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı da istisna deyildir.

Alınma ərəb sözlərinin ədəbiyyatımıza gəlişi

Qeyd etdiyimiz kimi, Qazi Bürhanəddin istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də bütövlükdə türkdilli ədəbiyyat tarixində ilk divan bağlayan şairimizdir. Başqa sözlə desək, klassik üslubda yaranan Azərbaycan dili ilk dəfə əgər bütün əlvanlığı, genişliyi, semantikasının rəngarəngliyi ilə Qazi Bürhanəddin “Divan”ında qarşımıza çıxırsa, eyni zamanda, ərəb dilindən alınan leksik vahidlər, kəlmələr də geniş şəkildə ilk dəfə yenə də Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı ilə dilimizə və ədəbiyyatımıza gəlir. Bu mənada, Qazi Bürhanəddin hələlik bizə məlum olan faktlara görə və əlimizə gəlib çatan mənbələrə əsasən ərəb leksikasından geniş şəkildə istifadə edən ilk şairimizdir. Bu baxımdan, biz Qazi Bürhanəddin yaradıcılığına nəzər saldıqda hansı mənzərə ilə rastlaşırıq? O mənzərə ilə rastlaşırıq ki, Qazi Bürhanəddin klassik kitab üslubunun, klassik ədəbiyyatın, divan ədəbiyyatının, əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq öz yaradıcılığında ərəb leksik vahidlərindən, ərəb kəlmələrindən istifadə etsə də, hələ bu kəlmələri seçmək, saf-çürük etmək imkanında olmamış, hansı kəlmə, hansı leksik vahid hansı məqamda onun mənə tutumunu ödəyirsə, həmin kəlmələrdən istifadə etmişdir. Bu mənada, təbii ki, onun yaradıcılığında istər sadə, gündəlik məişətdə işlətdiyimiz, artıq XIII-XIV əsrlərdən etibarən dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb kəlmələri ilə bərabər, eyni zamanda, qəliz, mürəkkəb, bəzi hallarda ancaq onun öz yaradıcılığına məxsus olan, sonralar demək olar ki, heç bir şairimizin yaradıcılığında, dilində görməyəcəyimiz kəlmələrə də təsadüf edirik. Bu mənada, bir qədər qabağa qaçıb, irəliləyib, hətta aşağıdakı tezisi də söyləmək olar: belə ki, dilimizdə geniş şəkildə, ilk dəfə Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında işlənməyə başlayan ərəbizmlərlə, ərəb kəlmələri ilə bərabər, ərəb kəlmələrinin semantik baxımdan bütün mahiyyətləri açılaraq, işlənmə tezliyi nöqtəyi-nəzərindən də son nöqtəyə çatmış Füzuli yaradıcılığında ərəb kəlmələrini mahiyyət etibarilə fərqi nədədir? Bu suala cavab verərkən ilk növbədə onu demək olar ki, Qazi Bürhanəddinin bu kəlmələrə yanaşarkən seçmək, incələmək imkanı olmamış, Füzuli isə bu kəlmələrin hər birinə yüksək tələblə yanaşmışdır. Beləliklə, Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında həm dilimizdə işlənən sadə, kütləvi leksikaya, həm də işlənmə tezliyi bir qədər az (və eyni zamanda bəlkə də ancaq Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında təsadüf olunan) olan leksikaya nəzər salaq:

Yar bizüm ilə yenə gör ki, nə al eylədi,
Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi.

Ağızını görəli dirliğüm oldu güman,
Belini göstərəli bini xəyal eylədi.

Canımı aldı gözi, könlüm apardı yüzi,
Şəhdü şəkər tək sözi, əqlümi lal eylədi.

Hicrinə doyiməzəm, vəslinə iriməzəm,
Şol sənəmün ki, yüzi bədri hilal eylədi.

Hüsni ki, həq lütfidür, bizə həram edübən,
Gözləri aşiq qanın nişə həlal eylədi.

Yel daxı avarədür tolaşalı zülfünə,
Yeridür ol ana çün qeyrilə qal eylədi.

Gərçi kəbab eylədi eşqi oduna canı,
Ağızımın yarını bizə zülal eylədi.

Gördüyümüz kimi, ancaq təkcə elə bu qəzələ baxsaq, Qazi yaradıcılığında hələ XIV əsrdə adılşən neçə-neçə sözün dilimizdə hazırda da işləndiyinin şahidi olarıq: əql, bədr, hilal, hüsn, həqq, lütf, haram, aşiq, halal və s. Lakin, dediyimiz kimi, şairin yaradıcılığında eyni zamanda bizim üçün bu gün də çətin anlaşılan leksik vahidlər də işlənmişdir.

Ləbün meyiylə bir dəm dimağ əgər tər ola,
Gərək ki sözlərümüzdən cahan müəttər ola.

Həva dimağuma urdı əcəb dəgül şimdi,
Bu göz yolundan əgər yaşların müqəttər ola.

Məgər ki, bu könlüm arzuyi-şəkkər edər
Ki, dayıma ağzımda ləbün mükərrər ola.

Bu rast qəddüni şəngi görürsə dutma əcəb,
Əgər müxalif edüp sazını mühəyyər ola.

Necə qurtara bilə kişi könlü,
Çünki məşuqi büti-əyyar ola.

Zəhr üçün tiryaki qoymax olamı,
La-cərəm ki, gül qatında xar ola.

Qanqı dindədür rəva bu hal ki,
Bən xumaru ləblərin xəmmar ola.

Çün xəyalun qıldı gözümdə məqam,
Vacib oldu ki, ana idrar ola.

Şol könlüdə ki, sən olasın, şəha,
Diləməzəm ki, daxı dəyyar ola.

Qıldı yanaxlarımı cümlə mu"əsfər mægər,
Anun üçün eylədi cədvəli-bərkar eşq.

Könülü almasıdır gözləri şol ləblərinə,
Bəs bu viran necə məmur ola almasıyla.

Təbin əgər tətvil edər boyıyçün, vardır macal,
Çünki macalı təng ola ağızıçün təqsiri nə.

Ayətdürür hüsnün şəha, ecaz üçün bu dünyada,
Bən ictihad eyləmişəm ta ki, irəm təfsirinə.

Bən bibəha qul olmuşam ləli-ləbinə dilbərin,
Pəs xəət yazıban hüsnünün anın üçün təzviri nə.

Belindən anın qıl yararuz söyləyəcək söz,
Şəmsindən yulduzları nazik deyölüm biz.

Biz gül yanaruz oduna hər cüz daxı həm,
Hər cüzümüzi ol yola bir kül görəlim biz.

Aşağıda Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında nümunələr verdiyimiz leksik vahidlərin bəziləri klassik ədəbiyyatımızdan bizə bəlli olsa da, hər halda yuxarıdakı nümunələr kimi ümumxalq dilinə girmiş sözlər də deyillər.

Müəttər – (معتتر – mu"attarun, ismi-məful) ətirələnmiş, ətirli (4, 241)

Müqəttər - (مقتتر – muqattarun, ismi-məful) yoxsullaşmış, kasıblaşmış, yoxsul, kasıb.

Mükərrər - (مكرر – mukərrərün, ismi məful) təkrarlanmış, ikiqat, təmizlənmiş, distillə edilmiş (4, 452)

Mühəyyər - (مهيير – muhayyərün, ismi məful) heyrətləndirilmiş, çətin vəziyyətə salınmış, (3, 256); (مهير – muheyərün, ismi məful) dağıdılmış, məhv edilmiş, uçurulmuş, sökülmiş, düşürülmüş (4, 731)

Əyyar - (عيار – əyyərün) hiyləgər; lüt, səfil, avara (4, 280)

La-cəram - (لا جرم – Ləə cəramə) şübhəsiz, əlbəttə (3, 143); nəhayət, xülasə, lazımdır, gərəkdir. لا "ləə" inkar ədatı جرم cəram (günah, şübhə) sözü ilə birləşmişdir.

Xəmmar - (خمار – xəmmərün) şərabsatan, şərabçı (3, 287)

İdrar - (ادرار – idraarun, məsdər) bol-bol vermək, bol-bol tökmə (3, 302); (اضرار – idraarun) sidik; zərər vermə, (4, 156)

Dəyyar - (ديار – dəyyərün) rahib, monastrda yaşayan (3, 330)

Müəsfər - (معصفر – mu"asfər, ismi-məful) çiçək rənginə buyanmış, dəyişdirilmiş **Məmur** - (مأمور – mə"muurun, ismi-məful) əmr alan, bir işə təyin edilmiş, məmur, dövlət qulluqçusu, məmur (3, 32)

İctihad - (اجتهاد – ictihədun, məsdər) ciddi – cəhd, səy, çalışqanlıq, "ictihad – fiqhədə dini məsələləri müstəqil araşdırma", (3, 166)

Təzvir - (تصوير – təşviirun, məsdər) təsvir, şəkil çəkmə, şəkil vermə, rəsm, şəkil boyanmış (4, 146)

Şəms - (شمس – şəmsun) günəş, gün boyanmış (4, 102)

Cüz - (جزء – cuz"un) hissə, pay, "cüz" (Quranın otuz cüzündən biri), boyanmış (3, 145)

Gördüyümüz kimi, yuxarıda Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında gətirilən bədii nümunələrə ən azı ötəri nəzər salmaq kifayətdir ki, bu nümunələrdə əruz vəzninin tələblərinin pozulduğunu görək. Əruz vəzninin isə, məlumdur ki, klassik poeziyanın, onun dilinin cilalanmasında rolu olduqca böyükdür. Maraqlıdır ki, görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında əruz vəznindən danışarkən, onun yaradıcılığında dil və əruz məsələlərini şərh edən zaman, daha doğrusu, Qazi Bürhanəddin dilinin əruz vəzninə o qədər də yatımlı olmaması faktından danışarkən, bunun səbəblərindən biri kimi aşağıdakı fikri söyləyir: "Cəsarətlə demək olar ki, Qazi Bürhanəddin ədəbi dilə ilk dəfə gətirdiyi xalq sözlərinin imlasını özü yaratmış, özü təyin etmişdir. Onun yazılarının sonralar yaradılıb sabitləşmiş imla normalarına zidd gəlməsinə də səbəb bu olmalıdır" (5, 78).

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında ərəb mənşəli sözlərə münasibət

Bizcə, bu fikri Qazi Bühranəddinin dilində işlənən təkcə türk mənşəli sözlər deyil, eyni zamanda, ərəb mənşəli sözlər haqqında da söyləmək olar. Belə ki, əgər demək mümkünsə, türk mənşəli sözlərin imlasını ilk dəfə öz yaradıcılığında Qazi Bühranəddin özü yaradırsa, bunun əksinə olaraq, ərəb mənşəli sözləri şərq ölkələrində aldığı təhsilə görə, başqa sözlə desək, bu dilin normatib qayda-qanunlarını, orfoqrafiyasını gözəl bildiyinə görə öz yaradıcılığında eynilə ərəb imlasına uyğun şəkildə işlədirdi. Ümumiyyətlə, görkəmli ərəzşünas, şərqşünas Əkrəm Cəfər və professor Tərhan Quliyev Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında ərəz vəzni və dil məsələlərindən, onların qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən aşağıdakı mülahizəni söyləyirlər. Bizcə, bu alimlərin bu fikirlərini ərəb-fars kəlmələrinin Qazi Bühranəddin yaradıcılığında işlənməsi ilə əlaqədar olaraq da başa düşmək olar. Belə ki, professor Tərhan Quliyev Əkrəm Cəfərdən də sitat gətirməklə, öz fikirlərini aşağıdakı şəkildə şərh edir: “Görkəmli ərəzşünas Əkrəm Cəfər bu məsələlərə aşağıdakı şəkildə və təbii ki, çox doğru qiymət verir: “Əsərlərindən görünür ki, Qazi Bühranəddin şeir sənətində həm dil, həm də üslubca özünəməxsus müstəqil bir yolla getmiş, demək olar ki, heç kimi təqlid etməmişdir. Bu, onun birinci xüsusiyyətidir. İkinci tərəfdən, şair özündən qabaq şeir, ədəbiyyat dilinə salınmamış çoxlu Azərbaycan söz və ifadəsini əsərlərinin dilinə gətirmişdir. Üçüncü tərəfdən, onun dövründə ərəz vəzni türk dillərinə, xüsusən Azərbaycan dilinə yeni-yeni tətbiq edilməyə başlanmışdı. Həsənoğlu və onun naməlum sələfləri Azərbaycan dilini İran və Orta Asiyadakı sahələrdə, yəni Şərqi Azərbaycanda və İran Azərbaycanda işlətməmişdilər; Buralarda Azərbaycan dili və şeiri İran təsirli, fars ədəbiyyatı ruhunda bir səciyyəyə malikdir. Bunu biz Həsənoğlunun məşhur qəzəlinə aydın görürük. Azərbaycan dilinin qərb sahələri, Qazi Bühranəddinin yaşayıb-yaratdığı sahələr isə fars şeiri təsirindən nisbətən uzaq olmuş, burada Azərbaycan şeiri daha xəlqi bir ruhda yaradılmışdır. Bu hal Qazi yaradıcılığının həm dilində, həm vəznində özünün açıq göstərir”(6, 40). Bu fikirləri şərh edərkən professor Tərhan Quliyev isə aşağıdakıları yazır. Belə ki, professor Tərhan Quliyevin bu fikirlərini təkcə ərəz vəzninə deyil, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinə də aid etmək olar: “Beləliklə, Əkrəm Cəfərin dediyi bu sözlərə şərh versək və öz bəzi mülahizələrimizi də bura əlavə etsək, yuxarıdakı mənzərəni daha aydın şəkildə təqdim etmək olar. Qazi Bühranəddin XIV əsrdə Anadolunun ortasında yazıb-yaratdığı üçün İran, fars təsirindən uzaq olmuşdur. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlər türk ruhunun daha yüksəldiyi bir dövr olduğuna görə Qazi Bühranəddin də bu ruha uymuş, əsərlərinin tam fars şeiri sistemi təsirində olmasını istəməmişdir. İsmayıl Hikmət yazır ki, “Qazi Bühranəddinin “Divan”ında bütün klassik divanlarda görünən minacatlara, nətlərə, qəsidələrə təsadüf olunmaz. Onun sərkəşi (məğrur- Ə.C.) ruhu İran ənənəsinin bu çənbərinə də boyun verməmişdir. Qazinin qəzəlləri daha çox ərəzla yazılmış “birər” qoşma, “birər” “Divan”dır. Eyni zamanda, türk ruhunun yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, Orta Asiyada yaranan və səlcuqlarla Anadoluya gələn folklor üslubunda olan yazılı ədəbiyyat və az qala yeni bir üslub yaratmaq səviyyəsinə qalxan türk ruhunun yeni dalğası Qazi Bühranəddin yaradıcılığına və eləcə də digər əsərlərə güclü təsir göstərmişdir. Bu mənada, Qazi bir növ anadilli ədəbiyyatımızda hələ tam formalaşmamış, istər bu ədəbiyyata və istərsə də bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatda ilk addımlarını atan yeni bir üslub yaratmış, ərəz ədəbiyyatıyla türk folklor ənənəsinin arasında qalan bir şair olmuş, bunların hansına üstünlük verəcəyini qəti müəyyənləşdirməmiş və onları bir-birinə qovuşdurmaq istəmişdir. Təbii ki, Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında gedən bu prosesi biz XIII-XIV və hətta sonrakı əsrlərdə yaranan digər türkdilli ərəzvəznli əsərlərdə, məsələn, “Dastani-Əhməd Hərami” və digər əsərlərin vəznində və dilində görürük. Təbii ki, bu məqamda tədqiqatçıların hətta Həsənoğlu ilə bağlı dedikləri bir fikir də yadımıza düşür. Belə ki, tədqiqatçıların bu barədə dedikləri ümumiləşdirən Əkrəm Cəfər yazır:“ XV əsr ədəbiyyatşünası Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkireyi-Dövlət şahı” adlı əsərində, XVI əsr şair və alimlərindən Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” adlı təzkirəsində Həsənoğlunun azərbaycanca və farsca hələ tapılmamış iki “Divan”ı, bunlarda həm ərəz, həm heca vəznində gözəl əsərlərin, xüsusən azərbaycanca bədii türkülərin olduğunu göstərir. Bu fikri prof.Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət və başqa tədqiqatçılar da təsdiq və təkrar edirlər”.

Deməli, bu proses, yəni ərəzvəznli poeziyaya, əgər belə demək mümkünsə, türk ruhu gətirmək problemi bir məqsəd olmuş, az qala üsluba çevrilmiş və şairlər bu məqsədə şüurlu şəkildə getmişlər. Bu proses, səlcuq türklərinin Orta Asiyadan gəlib Azərbaycanda durmadan Anadolu ərazilərində yerləşdikləri bölgələrdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə ki, onlar təqribən Fuad Köprülünün

sözləri ilə desək, “Anadolunun şərqində yaşasalar da Azərbaycan dilində yazmış”, lakin Orta Asiyadakı türklük ruhundan ayrıla bilməmişlər. Başqa sözlə desək, onlar türk ruhlu əsərləri əruz vəznində qələmə almağa çalışmışlar” (6, 40-42)

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə yekun vurmali olsa, deyə bilərik ki, Qazi Bürhanəddinin İran təsirindən uzaq olan bir məkanda – Anadoluda yaşaması, öz yaradıcılığında türk ruhuna daha çox yer vermək istəməsi, lakin əruz vəzninin tələblərinə görə ərəb kəlmələrindən öz yaradıcılığında istifadə etməyə məcbur olması, onun şeir dilinə, başqa sözlə desək, ərəb leksik vahidlərindən istifadə etməsinə də təsir göstərmişdir. Yəni o, ərəb leksik vahidlərindən minimum şəkildə istifadə etmək istəmiş, lakin əruz vəznində yazıb-yaratmağa məcbur olduğu üçün və əruz vəzni də daha çox ərəb leksik vahidlərini tələb etdiyinə görə, onun yaradıcılığında, onun dilində ərəb leksik vahidləri bir növ öz əksini tapmağa məcbur olmuşdur. Buna görə də tədqiqatçılar Qazi Bürhanəddinin dilindən danışarkən “XIII-XV əsrlər poetik dili ilə müqayisədə Qazi Bürhanəddin “Divan”ının dili nisbətən sadədir” fikrini söyləmədən ötə bilmirlər (2, 226). Başqa bir yerdə isə qeyd olunur: “Deməli, Qazi Bürhanəddin dilini XIV əsrin başqa ədəbi dil abidələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri şairin “Divan”ını təşkil edən 1800-ə yaxın əruz vəznli şeirin şifahi ədəbi dilə nisbətən yaxın olması, bu şeirlərdə məişət leksikasının bolluğudur” (2, 204).

Ümumiyyətlə, əgər biz XIV-XVI əsrlər və ümumiyyətlə, əruzvəznli poeziyamızın dilindən söhbət açırsaq, istər-istəməz mövzudan bir qədər kənara çıxıb əruz vəzni və Azərbaycan ədəbi dili mövzusunda da toxunmalıyıq. Çünki poeziyamızda işlənən, mənşə etibarilə ərəb ədəbiyyatına, ərəb dilinə bağlı olan əruz vəzni təbii ki, ərəb mənşəli sözlərə daha doğma şəkildə yanaşmış və şairlərimiz bu leksik vahidlərdən daha çox istifadə etməyə məcbur olmuşlar. Məhz hətta bu fikri də söyləmək olar ki, bəlkə, gələcəkdə Füzuli əsərində görəcəyimiz daha qəliz və ümumiyyətlə ərəb leksikası dilimiz üçün ilk növbədə poeziyamızda əruz vəzni hesabına uyğunlaşmış və doğmalaşmışdır. Başqa sözlə desək, bu leksikani ilk növbədə poeziyamız dilimiz üçün doğmalaşdırmış, sonradan onu nəsr dilinə də ötürmüşdür. “Məlum olduğu kimi, şifahi xalq şeirimizə xas olan heca vəznindən fərqli olaraq ərəb, farsdilli poeziya üçün doğma olan əruz vəzni uzun və qısa saitlərin müvafiq qəliblər əsasında bir-birini izləməsi üzərində qurulduğu və Azərbaycan dilində isə uzun saitlərin olmadığına görə, əruz vəzni dilimizin qrammatik quruluşuna və harmoniyaya, ahəngdarlığa əsaslanan təbiətinə yad olmuşdur. Buna baxmayaraq, əruz vəznini yeni dil zəminində tətbiq edən istedadlı şairlərimiz “tikandan bərgi-gül izhar” edə biliblər. Aydın ki, əruzla yazılan şeir ədəbi dilimizə çoxlu miqdarda poetik alınmalar da gətirmişdir. Ərəb və fars dilindən alınmış belə poetik söz və söz birləşmələri əsrlər boyu poetik dilimizdə işlənsə də, canlı danışq dilinə daxil olmamış və kitab alınması səviyyəsində qalaraq, okkazonal səciyyə daşmışdır. Belə halda, yazılı ədəbiyyatla canlı xalq dilinə əsaslanan ənənəvi xalq poetik yaradıcılığı arasında bir uçurum, bir çin səddi olmalı idi. Lakin Nəsimilərimiz, Qazi Bürhanəddinlərimiz, Həqiqilərimiz, Hidayətlərimiz, Kişvərilərimiz böyük vətənpərvərlik nümunəsi nümayiş etdirərək yazılı ədəbiyyatımızın zəngin şifahi ədəbiyyatımızla dialektik vəhdətdə inkişafını təmin etmişlər. Bütün orta əsrlərdə və yeni dövrdə şifahi ədəbiyyatımız yazılı ədəbiyyatımızdan faydalandığı kimi, yazılı ədəbiyyatımız da şifahi ədəbiyyatımızdan bəhrələnmişdir” (2, 186).

Əruz vəzninin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə məşğul olan professor Tərhan Quliyev əruz vəzni və Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələri məsələsindən danışarkən bu problemə təkcə bir şairin yaradıcılığı əsasında deyil, ümumiyyətlə, bütövlükdə Azərbaycan dili və əruz vəzni, başqa şəkildə desək, türk dili və əruz vəzninin qarşılıqlı münasibətləri kontekstində yanaşaraq yazır: “Əruzun bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında bu qədər yüksək mövqə qazanmasına, onun Azərbaycan poeziyasının ikinci doğma vəzni vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bu vəznin mənşə etibarilə Azərbaycan dilinin (o cümlədən, türk dillərinin) daxilindən doğmaması həmişə özünü göstərmiş, ərəb-fars dillərində yazan sənətkarlarımızdan fərqli olaraq, ana dilində yazıb-yaradan şairlərimiz Azərbaycan dilində əruzla yazmaqda müəyyən çətinlik duymuşlar. Sənətkarlarımızı təmin etməyən hal əruzda yazılmış azərbaycandilli şeirin adətən, Azərbaycan dilinin normal tələffüz qaydalarına uyğun gəlməməsi, əruzda dilimizin təbii danışq gözəlliyinin pozulması idi...

... Məlumdur ki, əruz vəzni ərəb dilinin materialları üzərində yaranıb və uzun (qapalı) – qısa (açıq) hecaların müəyyən sıralanmasına əsaslanır. Ərəb dilinin nitq axınında isə qapalı hecalar açıq

hecalara nisbətən daha çox təsadüf olunur. Təbii ki, ərəb dilinə əsaslanan ərüz vəznində də bu qanunauyğunluq özünü göstərəcəkdir. Məsələn, istər ümumi ərüzda, istərsə də konkret olaraq Azərbaycan ərüzunda işlək bəhrlərdən olan həcəzə, rəmələ və rəcəzə, bunların baş təfilələri – məfA”İlün, fA”ilAtün, müstəf”ilün əsasında yaranan əsas qəliblərə nəzər salsaq, uzun hecaların qısa hecalardan daha çox işləndiyini görürük:

məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün (həzəc bəhri)

fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün (rəməl bəhri)

müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün (rəcəz bəhri)

Bir mühüm nöqtəni də nəzərə almaq lazımdır ki, qapalı hecanın tələffüzünə sərf olunan zaman baxımından ərüzda olan açıq uzun heca qapalı – sonunda yalnız bir samit olan qapalı hecaya bərabərdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ərəb dilində üç uzun sait (A, İ, U-nun) varlığı da bu saitlərlə əmələ gələn açıq –uzun hecaların olmasını təmin edir və bu hecalar da şeirdə bilavasitə qapalı hecanın oynadığı rolunu oynayır. Beləliklə, dildə (söhbət ərəb dilindən gedir – S.S.) qapalı – uzun hecaların sayı daha da artır və təbii ki, ərüzda bu fakt da öz əksini tapır (7)

Tədqiqatçıların qeydinə görə ərüz vəzninin Azərbaycan dilinə ilkin tətbiqi zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında başqa bir proses də baş vermiş, əsrlərlə Azərbaycan dilində işlənən Azərbaycan mənşəli sözlərin yerini ərüz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq, ərəb-fars mənşəli sözlər tutmağa başlamışdır: “ Tədqiq etdiyimiz dövrdə və ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ərəb və fars dillərindən alınmış elə söz və söz birləşmələrinə təsadüf edirik ki, bunların qarşılığı dilimizdə olmuş, lakin ərəb-fars klassik şeirinin təsiri, poetik ənənə və ərüzün qoyduğu tələblər şairlərimizin əsərlərində ərəb və fars leksik ünsürlərinin sıx-sıx işlədilməsinə əsas şərt olmuşdur. Göz, saç, qaş, kiprik, ağız, dodaq, diş, ayrılıq, ay, günəş, gecə kimi sözlər dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində geniş işləndiyi halda, poetik nitqdə klassik şairlərimiz müvafiq şəkildə çeşm, zülf, əbrü, müjgan, dəhan, ləb, dəndan, hicran//fəraq, mah, xurşid, şəb sözlərinə daha çox üstünlük verirlər... Klassik ədəbiyyatımızda bol-bol rast gəldiyimiz bu tip ərəb və fars leksik ünsürlərini biz şərti olaraq “poetik alınmalar” adlandırırıq” (2, 201-202).

Nəticə

Beləliklə, gördüyümüz kimi, ərüz vəznini təbii olaraq, ərəb mənşəli sözləri tələb edir və Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında da bu, belədir . Başqa sözlə desək, ərüz vəznində yazıb-yaradan şair bu vəznin tələblərinə uyğun olaraq, daha çox ərəb mənşəli sözlərə müraciət etməyə məcburdur. Təbii ki, professor Tərhan Quliyevin də dediyi kimi bu tələblər dilimizin və ərüz vəzninin qarşılıqlı münasibətlərinin ilkin dövrü üçün daha çox xarakterik olmuş, əsrlər keçdikcə şairlərimiz həmin ərəb-fars mənşəli kəlmələri daha çox Azərbaycan dilli və türk mənşəli sözlərlə əvəz etməyə çalışmışlar. Lakin yenə də professor Tərhan Quliyevin dediyi kimi, Azərbaycan dili heç vaxt ərüz vəzninə tam yatmamış və yata da bilməz. Çünki ərüz vəznini başqa bir dilin, başqa sözlə desək, ərəb dilinin tələbləri əsasında qurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
3. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
4. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2008
5. Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirinin vəznü. İmadəddin Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1973.
7. Quliyev T. Anadilli əruz vəznüli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı, Nurlan, 2011
8. Quliyev T. Azərbaycan dili və əruz vəznü. Azərbaycan müəllimi, 26 sentyabr, 1990